

dr hab. Błażej Stanisławski, prof. nadzw. PAN
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Ul. Więzienna 6, 50-118 Wrocław

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Jędrzeja Hordeckiego
pt. „Osadnictwo z epoki żelaza i okresu hellenistycznego w Çatalhöyük w
kontekście regionalnym Środkowej Anatolii”**

A.

1. Podstawa formalna opinii

Recenzja została wykonana na zlecenie Wydziału Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z dnia 19.05.2020 r.

2. Podstawa merytoryczna opinii

Recenzja została wykonana na podstawie pracy przesłanej przez Pana Dziekana Wydziału Archeologii UAM prof. dr hab. Andrzeja Michałowskiego,
a wykonanej przez Pana mgr. Jędrzeja Hordeckiego:
Rozprawa doktorska pt. „Osadnictwo z epoki żelaza i okresu hellenistycznego w Çatalhöyük w kontekście regionu Środkowej Anatolii”, przygotowana pod kierunkiem Promotora Pana prof. dr. hab. Arkadiusza Marciniaka.

B.

1. Uwagi ogólne

Rozprawa doktorska Pana mgr. Jędrzeja Hordeckiego liczy 437 stron, zawierając w tym: tekst, liczne ryciny oraz obszerną część tabelaryczną. Praca składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, podsumowania, bibliografii, streszczeń w j. polskim i angielskim oraz dwóch aneksów.

Celem badawczym przedkładanej pracy było kompleksowe rozpoznanie osadnictwa z epoki żelaza i okresu hellenistycznego w Çatalhöyük na tle przemian zachodzących w regionie Środkowej Anatolii na podstawie: (1) szczegółowej analizy stratygraficznej i chronologicznej sekwencji osadniczych z obydwu okresów w Çatalhöyük, zarejestrowanych w strefach TP i

TPC oraz rozpoznanie ich relacji w odniesieniu do reliktyw osadnictwa z tych okresów zarejestrowanych w innych częściach tellu; (2) rozpoznanie charakteru sieci osadniczej w epoce żelaza i okresie hellenistycznym na obszarze Środkowej Anatolii na podstawie wyników badań powierzchniowych; (3) zbadanie charakteru osadnictwa z epoki żelaza i okresu hellenistycznego w Çatalhöyük, w relacji do przemian osadniczych w regionie Środkowej Anatolii.

Podstawą źródłową pracy są materiały pozyskane w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w Çatalhöyük oraz rezultaty projektów (badań powierzchniowych) realizowanych przez wielu badaczy, skupionych na problematyce osadnictwa epoki żelaza i okresu hellenistycznego Środkowej Anatolii. Dobór źródeł jest przekonująco umotywowany oraz wystarczający.

Autor podjął się zbadać postawiony problem, łącząc możliwości zastosowania metod stratygraficznej, statystycznej oraz poligonów Thiessena analizy źródeł archeologicznych, uzyskując w efekcie pozytywny interesujący rezultat.

Sformułowany temat, teza wyjściowa, zakres źródeł, jak i przyjęte metody analizy nie wzbudzają zastrzeżeń.

Bibliografia jest obszerna, wydaje się być wyczerpująca.

Praca jest przygotowana zasadniczo bardzo starannie, jednak dostrzegam w niej kilka mankamentów. Po pierwsze nie numerujemy wstępu oraz podsumowania a jedynie rozdziały. Niezrozumiałe jest wydzielenie części ilustracyjnej z tablicami naczyń ceramicznych jako osobnego aneksu (s. 343-348). Razi monotonia i ubóstwo języka zastosowanego do opisu źródeł w rozdziale 6.4 (s. 129-198). Odbiór pracy utrudnia bardzo niska jakość niektórych rycin, które są całkowicie nieczytelne (ryc. 1.2 na str. 28, ryc. 1.3 na str. 31, ryc. 1.5 na str. 36, ryc. 5.5 na str. 101), a jednocześnie bardzo istotne wręcz kluczowe dla wprowadzenia czytelnika w problematykę pracy. Zdecydowanie zbyt małe oznaczenia graficzne na rycinach zamieszczonych na str. 371-437 powodują, iż bez lupy (dosłownie) są one w większości przypadków całkowicie nieczytelne. Odbiór powyższych rycin mogły ułatwić podpisy do nich, informujące o zamieszczonych stanowiskach. Niestety ryciny te są pozbawione podpisów.

2. Uwagi szczegółowe

Zdecydowanie najslabszym elementem pracy jest wstęp. Jest on źle skonstruowany, pozbawiony szeregu podstawowych informacji wprowadzających czytelnika w problematykę, co bardzo utrudnia lekturę dysertacji. Ogrom pracy i trud włożony w jej powstanie

spowodowały, że Autorowi zabrakło sił i wytrwałości, aby postawić kropkę nad „i” w postaci rzetelnego wstępu. Odnoszę ponadto wrażenie, jakby praca była skierowana wyłącznie do badaczy pracujących w Çatalhöyük i obeznanych z nomenklaturą tego stanowiska. Dla przykładu, już w trzecim zdaniu Autor wprowadza terminy stref badawczych TP i TPC, jak się później okaże niezwykle istotne dla omawianych badań. Niestety czytelnik nie znajdzie we wstępie jakiegokolwiek wyjaśnienia, co kryje się pod tymi oznaczeniami oraz dlaczego są one takie istotne (poza tym, że zostało tam znalezionych najwięcej śladów osadniczych z okresów post-neolitycznych). Ciekawość czytelnika w tym zakresie zostanie zaspokojona dopiero w rozdziale 6. na str. 117, po wcześniejszym wielokrotnym zastosowaniu powyższych oznaczeń (czasami jako strefy, innym razem wykopy).

Wyraźnie brakuje również we wstępie opisu lokalizacji wykopów i stref, jak również systemów ich oznaczania, które powinny towarzyszyć rycinie 1.2 (całkowicie zresztą nieczytelnej). Informacje takie byłyby bardzo pomocne dla czytelnika w poruszaniu się po stanowisku, jak również w rozumieniu oznaczeń, którymi Autor posługuje się w tekście, np.: „badania KOPAL” (s. 30), „W strefie wykopaliskowej SUMMIT (we wschodniej części Strefy Południowej)” (s. 32). W innym miejscu na str. 32 czytamy „... w Strefie Północnej, został odnaleziony B.41 ...”. Tajemnica owego B.41 (ostatecznie okaże się, że jest to oznaczenie budynku), który pojawi się kilkakrotnie w pracy, zostanie wyjaśniona czytelnikowi dopiero na str. 43. Z czasem Autor wzbogaci tekst o strefy A, B, C, których istoty nam również nie wyjaśni.

Bardzo ważne znaczenie jak i wkład omawianej pracy do nauki, wynika m. in. z samej przyczyny podjęcia prezentowanego w niej problemu badawczego. Autor określa to następująco: „Stanowisko Çatalhöyük było badane wykopaliskowo przez wiele lat a głównym celem wykopalisk było odkrycie, opisanie i przebadanie warstw neolitycznych, a także chalkolitycznych. W wielu miejscach odnajdywano jednak pozostałości późniejszego niż neolit czy chalkolit osadnictwa... Ze względu na marginalne znaczenie dla CRP były one zwykle opisywane jako późne (...)” i „...nie były one nigdy wcześniej przedmiotem zainteresowań badawczych”. Informacja ta moim zdaniem powinna znaleźć się w jednym z pierwszych akapitów wstępu. Dowiadujemy się o tym jednak dopiero w dalszej części wprowadzenia i to niejako na marginesie, a dokładnie w przypisie nr 2 na str. 27.

W części 1.2.1 prezentowany jest system chronologiczny dla obszaru Środkowej Anatolii, którym posługuje się Autor w dalszej części dysertacji. Górną jego granicę wyznacza okres hellenistyczny. Analizowana dynamika osadnictwa nie ogranicza się jednak do zakreślonych w tej części ram czasowych, ale wykracza często poza nie, obejmując również okresy rzymski,

bizantyński, islamski, otomański. Niestety ze wstępu nie dowiemy się, jak są one datowane na omawianym obszarze. Również w rozdziale 2 – omawiającym stan badań odnośnie powyższych okresów – Autor milczy na temat ich datacji. Należy nadmienić, że okresy te wydziela się dla większości rejonów strefy śródziemnomorskiej, są one jednak różnie datowane na poszczególnych obszarach.

Nie przekonuje mnie również układ rozdziału 2., zatytułowanego „Stan badań nad osadnictwem post-chalkolitycznym w Çatalhöyük i regionem Środkowej Anatolii”. Jest on podzielony na dwie części: 2.1 – Charakterystyka poszczególnych okresów zamieszkania tellu; 2.2- Najważniejsze badania powierzchniowe przeprowadzone na obszarze Środkowej Anatolii. Stanowią one *de facto* omówienie dwóch osobnych zagadnień, w związku z tym powinny stanowić one dwa odrębne rozdziały. Moje zastrzeżenia wzbudza ponadto część pierwsza (2.1). poświęcona charakterystyce poszczególnych okresów zamieszkania tellu. Rozpoczyna ją, wbrew tytułowi rozdziału (Stan badań nad osadnictwem **post-chalkolitycznym**) omówienie okresu neolitu i chalkolitu!? Kolejne podrozdziały dotyczą – tym razem zgodnie już z treścią tytułu – epoki brązu, epoki żelaza, jak również okresów hellenistycznego, rzymskiego, bizantyńskiego oraz muzułmańskiego. Jak już wspomniałem wcześniej, bez podania przynajmniej ogólnych ram czasowych datacji trzech ostatnich. Różny jest też zakres szczegółowości przytoczonych informacji dla poszczególnych okresów. W większości są to lakoniczne informacje o znaleziskach np. ceramiki, innym razem autor przytacza szczegółowe dane np. o wynikach analiz archeozoologicznych z danymi procentowymi dla poszczególnych gatunków, czy też opisami nawet kolorów ceramiki i informacjami o domieszcze miki (s. 41). W części rozdziału 2.2 podkreślić należy istotny wkład Autora w opracowanie kartografii, ilustrującej rezultaty powierzchniowych studiów osadniczych Środkowej Anatolii, zrealizowanych przez poszczególnych badaczy (ryc. 2.2-2.10).

Rozdział 3 (Historia i archeologia Środkowej Anatolii w I tys. p.n.e.) przedstawia zarys dziejów regionu w porządku chronologicznym oraz opis specyfiki kultur lokalnych społeczności, uwzględniając też rezultaty badań archeologicznych. W efekcie powstał klarowny obraz kultur lokalnych społeczności przez pryzmat ich kultury materialnej.

Autor podkreśla też rozdźwięk pomiędzy obrazem przeszłości wykreowanym przez historyków na podstawie źródeł pisanych; a modelem przeszłości tworzonym przez archeologów, bazujących na reliktach materialnych. Akcentuje ponadto dysproporcje pomiędzy stanem naszej wiedzy, dotyczącej sfery życia elit i ośrodków centralnych (np. Gordion), a ich wiejskim zapleczem osadniczym. Autor podkreśla powyższą kwestię rozbieżności pomiędzy rezultatami badań powstałych na gruncie historii i archeologii jeszcze

w kilku miejscach. Słusznie zresztą, ponieważ jest to ważny i często bagatelizowany problem nauk o przeszłości, bez względu na to jakich regionów czy okresów one dotyczą. Warto też zaznaczyć, iż obraz przeszłości bywa równie często tworzony poprzez kompilacje rezultatów badań historyków i archeologów, których źródła są traktowane z założenia jako wzajemnie się dopełniające, pomijając kwestie ich wzajemnej weryfikacji.

Rozdział 4. (Badania stanowiska Çatalhöyük w szerszej perspektywie archeologii klasycznej) jest moim zdaniem jednym z ciekawszych elementów dysertacji. Autor podkreśla na wstępie problemy badawcze nad przeszłością Środkowej Anatolii w okresie I tys. p.n.e., wynikające z przyjętych zwyczajowo podziałów kompetencji archeologii pradziejowej i klasycznej. Wpłynęły one bezpośrednio na stan wiedzy nad problematyką podjętą w dysertacji. Dotychczasowe studia były bowiem skupione na osobnych zjawiskach i ich sumowaniu, pozbawione jednocześnie naukowej refleksji nad zmianami zachodzącymi w czasie. W efekcie studia nad zmianami zachodzącymi w dłuższej perspektywie czasu stały się praktycznie niemożliwe. Prezentowane rozważania nad problemem definiowania obszarów badawczych archeologii pradziejowej i klasycznej warto moim zdaniem włączyć jako osobny konspekt do programów dydaktycznych skierowanych do studentów archeologii klasycznej czy ogólnie archeologii rejonu Morza Śródziemnego.

Rozdział 5. zatytułowany jest „Materiały i metody” co jest moim zdaniem mylące. Nie rozumiem co Autor miał na myśli, stosując termin „materiały”. Pomińmy jednak ten drobny szczegół. W tej części pracy Autor zapoznaje czytelnika z warsztatem zastosowanych metod opisu i analizy źródeł (stratygraficzną, statystyczną i poligonów Thiessena), zarówno pochodzących z badań w Çatalhöyük, jak również badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze Środkowej Anatolii. W pierwszym przypadku są to głównie zasady obowiązujące w projekcie badawczym realizowanym w Çatalhöyük. Widoczne są tu wyraźnie dominujące wpływy archeologii brytyjskiej. Zaproponowane tu metody są jak najbardziej właściwe, o czym świadczą uzyskane wyniki, zaprezentowane w dalszej części pracy.

W rozdziale 6. (stratygrafia wykopów TP i TPC) zaprezentowano wyniki prac mających na celu przeprowadzenie analizy stratygraficznej wykopów TP i TPC w Çatalhöyük (stworzenie dla obydwu wykopów szczegółowych macierzy stratygrafii), ich datowanie przy wykorzystaniu licznych analiz ¹⁴C (zarówno kalibrowanych jak i niekalibrowanych), a następnie żmudne zabiegi synchronizacji ze sobą poszczególnych jednostek stratygraficznych obydwu wykopów.

Ogólnie oceniam rozdział 6. jako bardzo dobry. Przyniósł on konkretny rezultat, który będzie mógł służyć również innym badaczom zajmujących się omawianym okresem w rejonie Środkowej Anatolii. Najsłabszym elementem tego rozdziału jest jego część 6.4 (Charakterystyka post-neolitycznych horyzontów osadniczych w strefach badawczych TP i TPC). Jest to kilkadziesiąt stron (od 129 do 198) opisów jednostek stratygraficznych. Autor ponadto nie oszczędza czytelnika, zaczynając identycznie każde zdanie od „Obiekt miał ...”, ewentualnie „Obiekt składał się ...”. Język polskie daje w tym względzie więcej możliwości np. „obiekt cechował ...”, „charakteryzował się on ...”, „specyfiką obiektu był ...”, „jamę wyróżniał ...”, „definiował go ...”. Warto się zastanowić na etapie przygotowania dysertacji do publikacji czy nie lepiej zastąpić cały powyższy opis tekstowy tabelą. Uważam, że metoda opisu zaprezentowana w rozdziale 5.3 pozwoli tę samą treść przedstawić w formie tabelarycznej, znacznie bardziej przystępnej dla czytelnika.

Rozdział 7. (Osadnictwo z epoki żelaza i okresu hellenistycznego na obszarze Środkowej Anatolii) to kolejny wartościowy wkład Autora do badań nad przeszłością regionu. Faktem jest, iż bazuje on na wynikach badań powierzchniowych zrealizowanych na tym obszarze przez innych badaczy na przestrzeni wielu dekad. Autor jednak zebrał je w całość (łącznie jest to aż 1475 stanowisk), prezentując w formie tabelarycznej (Aneks nr 2, str. 349-370) oraz ilustrując ich lokalizację na planach (str. 371-437). Na bazie tak opisanych i usystematyzowanych źródeł, Autor przystąpił do ich analizy, wykorzystując w tym celu metody statystyczne oraz metodę poligonów Thiessena. Badania przeprowadzono z podziałem na cztery strefy (zachodnią, północną, wschodnią, południową). Najpierw przedstawił rozmieszczenie stanowisk, a następnie przeprowadził analizę dynamiki zmian, jakim podlegała sieć osadnicza w poszczególnych okresach. W części ostatniej przeprowadził analizę sieci osadniczej w epoce żelaza i okresie hellenistycznym w odniesieniu do rodzajów gleb. W analizach uwzględniono również położenie dróg rzymskich, jako potencjalny wyznacznik relacji pomiędzy stanowiskami. Wyniki przestawiono w formie wykresów i planów.

Rezultatem analizy statystycznej i poligonów Thiessena dla przykładu w strefie zachodniej jest wyróżnienie w epoce żelaza trzech stref o zwiększonym zagęszczeniu osadnictwa. Pierwszą jest interpretowana jako skoncentrowana w sąsiedztwie szlaków komunikacyjnych, prowadzących z Ikonium na północ i północny-zachód; strefa B położona na żyznych glebach, interpretowana jako sieć osadnicza skoncentrowana wokół Ikonium; strefa C zlokalizowana na gorszych glebach, skoncentrowana wzdłuż szlaków komunikacyjnych prowadzących z Ikonium na wschód.

Zabieg ten powtórzony dla osadnictwa z okresu hellenistycznego wykazał zwiększenie intensywności osadnictwa, przy jednoczesnym zachowaniu wcześniejszego układu stref osadniczych.

Walory metodyczne, metodologiczne i poznawcze badań zaprezentowanych w tym rozdziale oceniam bardzo wysoko.

Rezultaty badań zaprezentowane w rozdziałach 3, 6 i 7 wykorzystane zostały w rozdziale 8 (osadnictwo z epoki żelaza i okresu hellenistycznego w Çatalhöyük w kontekście osadnictwa w regionie Środkowej Anatolii). Zaprezentowano w nim, jak to zresztą podkreśla na wstępie sam Autor, pierwszą próbę kompleksowej analizy wszystkich dostępnych źródeł z epoki żelaza i okresu hellenistycznego oraz wszechstronnego rozpoznania procesu przemian (s. 283). Schemat stratygraficzny osadnictwa w Çatalhöyük (źródła pozyskane w rezultacie badań wykopaliskowych) został osadzony w kontekście sieci osadniczej regionu Środkowej Anatolii (źródła pozyskane w rezultacie badań powierzchniowych) oraz zsynchronizowany z regionalnym schematem osadniczo-chronologicznym.

Do tekstu wkradło się kilka nieścisłości merytorycznych typu:

W odniesieniu do okresu bizantyńskiego Autor stwierdza błędnie „... odkryto ceramikę glazurowaną i dachówki co sugeruje związek raczej ze współczesnym użytkowaniem tellu...” (s. 32). Ceramika glazurowana jest elementem garncarstwa bizantyńskiego już od VII a może nawet VI w., jej obecność zatem nie musi być wyznacznikiem czasów współczesnych. Niezrozumiałe jest też tym bardziej, powyższe wnioskowanie oparte na znaleziskach dachówek.

Tekst zawiera również potknięcia językowe i skróty myślowe, np. „Najwięcej ceramiki późnej odnalezionych zostało...” (s. 30), „z najsuchszych” (s. 37), „domy grupowane były w skupiska domów” (s. 38), „Drugim wyjaśnieniem może być wioska, która rozciągałaby się w tamtą stronę” (s. 40), „pieców do wyrobu ceramiki” (s. 40) (raczej wypału), „W tą jamę F.925 wkopana była jama F.920. Na wschód od tej grupy zlokalizowana była jama F.937” (s. 198).

3. Podsumowanie i wniosek końcowy

Podsumowując uważam, że praca stanowi cenny, ważny i aktualny wkład w rozwój nauki.

Abstrahując od wyrażonych powyżej uwag, dysertacja posiada szereg atutów wartych podkreślenia. Są to: zebrana i zaprezentowana baza źródłowa, zarówno w odniesieniu do stanowiska w Çatalhöyük, jak i rejonu środkowej Anatolii; a także zastosowane metody opis,

analizy źródeł i interpretacji źródeł. Jest to pierwsze tego typu opracowanie dla epoki żelaza i okresu hellenistycznego.

Uzyskane wyniki zaprezentowano w sposób umożliwiający ich wykorzystanie przez innych badaczy, zajmujących się problematyką studiów na epoką żelaza i okresem hellenistycznym w Anatolii czy szerzej na Bliskim Wschodzie; jak również procesami przemian w szerszej skali czasowej w rejonie Środkowej Anatolii.

Wartość pracy wynika też z faktu, że prezentuje ona potencjał poznawczy metod analizy źródeł, które mogą mieć zastosowanie do studiów nad źródłami osadniczymi, występującymi także na stanowiskach położonych w innych obszarach kulturowych i o odmiennych parametrach chronologicznych.

Praca Pana mgr. Jędrzeja Hordeckiego spełnia wymagania stawiane w ustawie pracom doktorskim i może być dopuszczona do publicznej obrony!

Błażej Stanisławski

Błażej M. Stanisławski

Wrocław, 15 czerwca 2020 r.

Viola Baczmarek

DZIEKAN
Wydziału Archeologii

prof. dr hab. Andrzej Michałowski